

С. С. Возняк – кандидат філософських наук, професор кафедри культурології та менеджменту соціокультурної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Т. В. Костюк – магістр Інституту соціальних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки

Культура як соціальне явище: аксіологічний вимір

Роботу виконано на кафедрі культурології та менеджменту соціокультурної діяльності ВНУ ім. Лесі Українки

Статтю присвячено вивченню особливостей функціонування та ролі культури як ціннісної складової частини у структуруванні соціального простору. Проаналізовано пошук ефективних та оптимальних ціннісних орієнтацій, що сприяють прогресивному соціокультурному поступу. Розглянуто соціальні функції культури та різні типи цінностей через спектр аксіологічної проблематики.

Ключові слова: соціальна культура, матеріальні та духовні цінності, культурні смисложиттєві орієнтації, цінності української нації.

Возняк С. С., Костюк Т. В. Культура как социальное явление: аксиологический измерение. Стаття посвятається изучению особенностей функционирования и роли культуры как ценностной составляющей в структурировании социального пространства. Анализируется поиск эффективных и оптимальных ценностных ориентаций, способствующих прогрессивному социокультурному развитию. Рассматриваются социальные функции культуры и разные типы ценностей сквозь спектр аксиологической проблематики.

Ключевые слова: социальная культура, материальные и духовные ценности, культурные смысложизненные ориентации, ценности украинской нации.

Voznyak S. S., Kostiuk T. V. Culture as a Social Phenomenon: Axiological Dimension. The article is devoted to study the functioning and role of culture as a value component in structuring social space. Analyze the search of effective and optimal values that contribute to the progressive sociocultural development. The social functions of culture and different types of values consider across the spectrum of axiological problems.

Key words: social culture, material and nonmaterial values, cultural purport orientations, Ukrainian nation values.

Постановка наукової проблеми та її значення. В умовах швидкостей та масштабів глобалізаційних процесів і явищ, у час домінування інтегративних тенденцій та інтенсивних взаємодій інформаційного суспільства все більше актуалізується інтерес до проблематики культури як соціального явища та її ціннісних основ як складових частин прогресивного поступу суспільного буття.

Культура розглядається як складне динамічне людське утворення, що має суспільну природу й виражається в соціальних відносинах, спрямованих на створення, відтворення, засвоєння й поширення матеріальної та духовної предметності, яка забезпечує реалізацію потреб і соціальних інтересів людей, їхнє взаєморозуміння й організовану взаємодію. Тобто, культура – це феномени, процеси, відносини, які якісно відрізняють суспільство, людину від природи, є продуктивним результатом соціальних зв'язків і взаємодій.

Для нас культура цікава насамперед як точка перехрещення незліченних ціннісних зв'язків, як суб'єкт впливу на соціальні явища та процеси, що забезпечує відтворення соціально адаптованого об'єкта, інтегрованого до певної суспільної системи. Соціологічна аналітика антропологічного феномену культури з аксіологічної дослідницької позиції має досить важливе і теоретичне, і практичне значення: культурні цінності суспільства є тими аксіологічними орієнтирами, які визначають зміст предметної людської діяльності.

Аналіз останніх досліджень. Цінності та ціннісні орієнтації є об'єктом досліджень багатьох наук, зокрема соціології, культурології, історії, філософії, психології, педагогіки, етики тощо, що свідчить про багатовекторність, різносторонність і складність зазначеної проблеми, а також про її наукову перспективність і практичну значущість. Вагомий внесок у розвиток соціологічних дослід-

жень культури зробили: А. Арнольд, С. Артановський, В. Біблер, В. Большаков, П. Гуревич, В. Давидович, П. Дасен, Н. Злобін, М. Каган, А. Кармін, А. Клакхон, К. Кребер, В. Межуєв, Р. Мер-тон, Т. Парсонс, Н. Смелзер, П. Сорокін та ін.

Теоретико-методологічне обґрунтування культурних цінностей досліджено у працях М. Бердяєва, Е. Фромма, В. Франкла. Аксиологічний драматизм розглянуто у М. Вебера і А. Швейцера, О. Шпенглера і К. Ясперса, К.-Г. Юнга і А. Камю, Г. Ріккєрта і В. Дільтея, Т. Парсонса і П. Сорокіна, М. Шелера та Ю. Габермаса. Вимір морально-етичного побутування цінності та практичні соціально-культурні проблеми ціннісного відношення трактують у дослідженнях Н. Ю. Бортнікова, О. Г. Дробницький, А. М. Єрмоленко, В. А. Малахов, В. А. Сіверс, Ф. А. Хайєк та ін.

Передусім потрібно розглянути питання визначення сутності аксіологічного аспекту культури як соціального явища, окреслення особливостей її змісту та закономірностей функціонування в контексті фундаментальних засад соціокультурного буття. Реалізація цієї мети потребує розв'язання таких основних завдань, як виявлення головних форм прояву аксіологічних складників та факторів, що зумовлюють специфіку і впливають на формування ціннісного простору культури, а також обґрунтування теоретичної моделі та розгляд принципів функціонування культури у суспільстві як результату рефлексії.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Поняття культури є далеко не однозначним. Початково цим словом позначали способи обробітку землі, згодом духовність, культуру людської душі. Сьогодні культура є сукупністю способів і методів матеріальної та духовної людської діяльності, що об'єктивно втілені в артефактах, матеріальних носіях (засобах праці, знаках), які транслюються наступним поколінням. Також культура – це системна інтегрована якість суспільства, що відображає досягнутий рівень розвитку; вона представляє собою сукупність соціальних норм і цінностей, що склалися історично і притаманні конкретній суспільній системі. Культура демонструє свою соціальну природу, виражаючи в кожний період спрямованість суспільства на створення, зберігання та поширення норм і цінностей культури та результатів людської діяльності. Прогресивна зміна взаємозв'язків між людьми веде до висхідної еволюції культури.

Стосовно семантики, то нині існує велика кількість визначень поняття «культури»¹. Зазвичай значо поширені такі інтерпретації культури: створення людиною «другої природи»; спосіб цілеспрямованої діяльності людини; формування цінностей та ідеалів; універсальних символічних форм людського буття як проявів самої особистості й ін. Більшість дослідників тлумачить її як історично зумовлений рівень розвитку суспільства, творчих сил та здібностей людини, що виражається у зразках організації життя та діяльності людей, у їхніх стосунках та створених ними матеріальних і духовних цінностях.

На думку Л. В. Васильченко, культура при всій цілісності та самостійності є підсистемою онтологічної системи – системи буття, яка поєднує природу, суспільство, людину, культуру [3]. На думку С. Артановського [1], Н. Злобіна [6], П. Гайденко [4], культуру можна розглядати як творчу діяльність з перетворення природи і суспільства, підсумками якої є постійне поповнення матеріальних і духовних цінностей, удосконалення всіх сутнісних сил людини. Отож, культура – це специфічний спосіб соціального буття та процес творчої самореалізації здібностей індивіда, який значною мірою визначається засобами життєдіяльності людини і є одним із найважливіших факторів соціального розвитку.

Культура містить у своїй системі соціальні норми та настанови, духовні цінності, сукупність відносин людей до природи, між собою і до самої себе. Вона характеризує особливості свідомості і поведінки, діяльності людей, праці, мови, фіксується як спосіб життєдіяльності окремого індивіда, соціальної групи чи всього суспільства в цілому [11]. Як спосіб організації суспільного, групового та індивідуального життя вона припускає можливість найрізноманітніших вирішень людських проблем, пристосування до умов соціального часу і простору. Відповідно існує функціональна специфіка культури як ціннісної складової частини стабільності суспільного буття. Відтак визначимо такі головні функції культури як соціального явища: функція *соціалізації* особистості – відображає роль культури

¹ Зокрема у книзі А. Моля «Соціодинаміка культури» [10] вказано про існування більш ніж 250 таких тлумачень. Американські вчені А. Клебер і К. Клекхтон зібрали 257 дефініцій «культура», а на початок 90-х років їхня кількість збільшилась удвічі.

у формуванні соціально необхідних якостей людини: здатності до спілкування, до трудової й творчої діяльності, до соціальних взаємодій; *аксіологічна* – представляє культуру у вигляді сукупності цінностей¹, у яких виражаються найбільш соціально значущі смисли; *регулятивно-нормативна* – відображає те, як на основі цінностей та ідеалів культура санкціонує норми як соціальні стандарти поведінки людей в усіх основних сферах соціального життя, підтримується звичаями, суспільною думкою, мораллю, правом; функція *трансляції соціальної спадковості* полягає у спадкоємності досвіду людського буття через культуру², яка постає «пам'яттю суспільства» досвіду життя минулих поколінь; *світоглядна* – вироблення важливих для індивіда та спільності культурних смислів, які інтегровано втілюються в певній картині світу й мотивують життєдіяльність, духовну творчість людини; *комунікативна* – дозволяє закріпити зв'язок особистості та суспільства, побачити зв'язок часу, встановити зв'язок прогресивних традицій, налагодити взаємообмін, відібрати найбільш необхідне й доцільне для тиражування; *емоційно-психологічна* – характеризує вироблення у суспільному бутті «культури почуттів»; *пізнавально-евристична* – представляє культуру як найважливіший спосіб задоволення пізнавальних інтересів людей; *творча* – репрезентує культуру як спосіб творчодіяльного перетворення й упорядкування природного та соціального середовища, внаслідок чого створюється й удосконалюється середовище людського буття.

На практиці усі функції культури перебувають у постійному взаємозв'язку й тісній взаємодії, змістовно збагачуючи і доповнюючи одна одну. Також необхідно відзначити, що культура є явищем історичним, а тому розвивається й залежить від соціально-економічних та політичних умов часу [13,196].

До сутнісних характеристик соціальної культури, які обумовлені її приналежністю до культури в цілому, відносяться її ціннісно-сміслова природа і міжсуб'єктна взаємодія як джерело трансформації цінностей та смислів. Специфічними рисами соціальної культури є її актуальність і репрезентативність, пов'язані з тим, що соціальна культура є основою дій соціальних суб'єктів, визначаючи зміст і способи їх активності, результати якої об'єктивуються у соціальній системі.

Аксіологічний підхід тлумачить «культуру» як систему матеріальних та духовних цінностей, створених людством, розрізняючи при цьому соціальні та культурні аспекти у житті людини й протиставляючи культурність безкультур'ю. Отож, культура – це спосіб ціннісного освоєння дійсності, який виражає смисложиттєві детермінанти буття людини, її потреби й інтереси. Найважливішими компонентами людської культури поряд з нормами та ідеалами є цінності, існування яких вкорінене в екзистенціальній активності суб'єкта культурної творчості, його діалозі з іншими людьми, орієнтованому не тільки на область суцього, а й на значуще, нормативноналежне [8].

Культурні смисложиттєві орієнтації в силу їх ціннісно-сміслової природи, впливу на зміст і форми соціальної активності, впливу на соціальну поведінку, зокрема, на способи взаємодії з іншими соціальними суб'єктами, можна розглянути як основний показник соціальної культури особистості.

Основна форма, в якій функціонують цінності, – *ідеал* – «мисленнєвий образ досконалості, норма, до якої необхідно прагнути як до кінцевої мети діяльності» [16]. Аксіологічний підхід у розгляді категорії суспільного морального ідеалу дає можливість говорити про вагомість та корисність ідеалу як результату ціннісного світу і окремої особистості, і спільноти. Отже, з погляду виховної аксіології моральний ідеал – одна з основних людських цінностей, що потребує формування й розвитку задля суспільної користі [9]. Саме цінності та ідеали визначають спрямованість інтересів особистості, спільноти.

Культура особистості як рафінованого суб'єкта соціокультурної свідомості й культуруотворювальної діяльності є осередком духовної та матеріальної соціальних культур, які в особистості мають свій адекватний зміст і граничне втілення. Проявами культури особистості є: самовиховання та самоосвіта, індивідуальна трудова й творча діяльність, активна життєва позиція. У кожній особистості створюється свій особливий комплекс освоєних нею культурних досягнень людства – її

¹ Цінності – основний системоутворювальний елемент культури. Цінності особистісної культури визначають відповідність особи соціальним нормам, зразкам та ідеалам. При цьому будь-який феномен матеріальної або духовної культури можна розглядати як цінність.

² Тут культура є формою зберігання, соціальної трансляції, застосування й удосконалення людського досвіду, що реалізується за допомогою слів, символів, формул, знаків, кодів тощо.

культурний діапазон, котрий змінюється протягом життя: чим він ширший, тим вищий рівень культурного розвитку особистості.

Саме взаєморозуміння, ввічливість, повага, толерантність, співпраця, інтелігентність, порядність, тактовність є тими ціннісними домінантами і особистості, і соціуму, які забезпечують прогресивний розвиток будь-якої спільноти. Вони передбачають цивілізовані стосунки між людьми, усвідомлення того, що світ і соціальне середовище багатомірні, а отже і погляди на цей світ різні (вони не повинні зводитися до одноманітності або бути на чийсь користь) [5]. Зазначені складники є запорукою та основою демократії у поліетнічному, поліконфесійному, полікультурному суспільстві. Втілення ж у життя гуманістичних ідей милосердя, прав людини, людської гідності й громадянської відповідальності є тепер не тільки бажаним із суто етичних міркувань, а й необхідним для прогресу й самого виживання людства [14].

Важливою цінністю кожного суспільства має бути й *любов* у всіх аспектах її прояву. Вона є однією з форм подолання відчуження людини від людини і завдяки цьому визнається вершиною морального ставлення до особистості. Е. Фромм говорив: «Любов – це сила, котра руйнує стіни, що відділяють людину від її ближніх, котра єднає її з іншими» [15, 15]. Власне, любов до Бога; любов, повага, щире ставлення до ближнього; любов до батьківщини і мають відобразитися як норми суспільного життя. Адже саме загальнолюдські релігійно-духовні цінності є в основі існування і суспільства в цілому, і окремої особистості. І саме від того, як керуватиметься суспільство чи конкретна людина такими цінностями, як любов, добро, свобода, справедливість, солідарність, демократія, залежатиме і її особиста доля, і майбутній добробут усього народу. Тому істинно багатим і процвітаючим суспільством може бути лише те, яке базується на вічних загальнолюдських цінностях.

Також однією із визначальних проблем є *свобода вибору людиною дій та вчинків*, які відрізняються від соціально-масової поведінки. Людині доводиться постійно обирати лінію поведінки відповідно до своїх індивідуальних життєвих орієнтацій та рівня моральної культури, коли об'єктивні обставини пропонують кілька варіантів, а треба надати перевагу лише одному. Суб'єктом ціннісного вибору може бути як індивід, який обирає той чи інший вчинок у міжособистісних стосунках, так і соціальні групи, які діють у різних сферах суспільного життя і роблять свій, нерідко вагомий внесок, яким визначають перспективу розвитку культури та суспільства загалом. Об'єкт ціннісного вибору – це обрання одиничного вчинку, ідеалів і лінії поведінки, цілей, які можуть мати принципово протилежний характер, – між добром і злом, гідністю і ницістю, правдою і брехнею, та засоби реалізації цих цілей. Сама можливість вибору і такий широкий діапазон його об'єкта визначаються тим, що людина наділена відмітною родовою рисою – здатністю до духовно-морального самовизначення, в якому сам феномен вибору відіграє вирішальну роль, оскільки допомагає людині піднятися над обставинами, вийти за межі безпосередньої необхідності, яка скерована цими обставинами. Але така свобода вимагає абстрагування від тих історично сформованих соціокультурних традицій, які мають визначний вплив на формування конкретної особистості чи спільноти.

Основна свобода для людини – це внутрішня свобода, свобода її духу, яка ґрунтується на певних духовних цінностях любові, добра, істини, краси. І. Кант вважав, що в основі людських вчинків має бути так званий моральний категоричний імператив, що звучить так: «Максима твоєї волі повинна відповідати основі загального законодавства» [7, 487]. «Стався до інших так, як хотів би, щоб інші ставилися до тебе», – це золоте правило, відоме ще давньому світу, повторюється й у Євангелії.

Цінності виступають критеріями оцінки як усього життя особи, так і окремих її вчинків та дій у суспільстві. Ступінь досконалості моралі індивіда, його духовності великою мірою залежить від укорінення в його психіці стійких орієнтацій на гуманні цінності, ідеали, вчинки. Справді, духовна особистість є передусім морально суверенною особистістю, чиї ціннісні орієнтації спираються на моральні цінності, які мають загальнолюдську гуманістичну перспективу. Для людини дуже важливо реалізувати свої наміри та цілі, продиктовані потребами та інтересами, але не менш важливо й те, чим саме є ці наміри та цілі, яка їхня питома вага щодо внутрішнього морального світу людини, а тому вони можуть виступати як моральні потреби [17].

Слід відзначити, що суспільство, держава, нація виробляють свою систему цінностей, що фіксуються у матеріальній та духовній культурі народу. Скажімо, духовні національні цінності

української нації – це основоположні нетлінні святині, традиції, звичаї, моральні принципи і норми, настанови, заповіді, ідеали, ідеї, вироблені її народом упродовж усього історичного розвитку. Вони відображають світорозуміння, світогляд, риси характеру і вдачі, менталітет українського народу та вирізняють його з-поміж інших, собі подібних спільнот.

Український дослідник Г. Косуха зауважує, що «в основі духовно-національного відродження мають бути цінності, які зрозумілі та близькі кожній людині, незалежно від її політичних, релігійних та інших поглядів і переконань, становища в суспільстві» [12, 9]. Саме такими можуть і повинні стати загальнолюдські цінності, вироблені протягом усієї історії світової цивілізації і які закарбовані з діда-прадіда у підсвідомості кожного (проте чомусь не у всіх вони можуть вийти на рівень свідомого сприйняття та відтворення) та освячені християнською релігією.

Культура є якісною стороною будь-якої діяльності, способом мислення й поведінки. При цьому вона представляє певні цінності: і матеріальні, і духовні. У реальному житті вони злиті в єдине ціле, проте мають й відмінності. Матеріальна культура, як правило, предметна. Духовні цінності можуть поставати не тільки у предметно-речовій оболонці, але й в акті творчої діяльності.

Культура органічно цілісно відтворюється завдяки багатоманітності й взаємодії творчо-активного ставлення людини до соціальної дійсності. Творчість – основа особистісного буття, що найповніше реалізується в її життєтворчості. Прогрес культури ж визнається характером та спрямованістю особистісної творчості. Будучи узагальненим людським досвідом, культура дає свободі й творчості вихідні смисли й через це безпосередньо є репрезентантом буття. Водночас культура дає засоби й пропонує форми здійснення людиною її вільних творчих зусиль. Творчість – це одна з найсуттєвіших ознак культури. Саме культура є водночас творчістю й призначеністю до творення.

Культура є найбільш фундаментальним способом людського буття, базисом реальності для людини. Це – реплікація суспільної та родової суті людини, сукупний досвід людства, єдності буття і небуття, вона організує людське життя, слугує для упровадження досвіду і регуляції відносин між людьми. Це – певний рівень розвитку суспільства, творчих здібностей людини, відтворюваний у матеріальних і духовних цінностях людини. Культура – це свідомо робота духу щодо здійснення того, що оточує людину. Культура асоціюється з рисами особистого удосконалення людини, це специфічний спосіб організації і розвитку особистості. Світ культури, будь-який її предмет або явище сприймаються як результат діяльності людей, спрямованої на обробку, перетворення того, що дано безпосередньо природою.

Саме цінність є фундаментом усякої культури. Можна виділити *різні типи цінностей* [2, 19]: 1) вітальні, пов'язані з формами здорового життя, фізичного й духовного здоров'я, ідеального способу життя; 2) соціальні, пов'язані із соціальним благополуччям, посадою, добробутом, комфортною роботою; 3) політичні, пов'язані з ідеалами волі, правопорядку й соціальної безпеки, гарантій цивільної рівності; 4) моральні, пов'язані з ідеалами справедливості, добра; 5) релігійні й ідеологічні цінності, пов'язані з ідеалом сенсу життя, призначення людини, пошуку цілей для майбутнього; 6) художньо-естетичні цінності, пов'язані з ідеалами прекрасного, піднесеним змістом й ідеалами чистої краси; 7) сімейно-родинні цінності, пов'язані з ідеалами сімейного затишку, благополуччя й гармонії інтересів взаєморозуміння й поваги ідеалів різних поколінь, гармонії сімейної традиції; 8) цінності трудові, пов'язані з ідеалами майстерності, талановитості, задоволення результатами праці тощо. Соціально-групові цінності – це цінності певного класу, соціальної групи чи спільноти.

Загалом культуру можна визначити як світ людського буття, який створюється й розвивається людьми в процесі їхньої, опосередкованої ціннісними складниками, творчої взаємодії з природою та між собою.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Культура як специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності виявляється у продуктах матеріальної і духовної праці, у системі соціальних норм та укладів, у духовних цінностях, у сукупності ставлення людей до природи, між собою і до самих себе. Очевидно, що нинішні глобальні зміни не стосуються ціннісної сфери, функціональний простір якої в останні десятиліття змінюється темпами, що дедалі більше прискорюються. Ціннісна система сьогоденного плюралістичного світу проходить поза чітко визначеними рамками ціннісних орієнтирів соціокультурного буття, що проявляється у «розмитості» моральних

принципів суспільства. Духовне ж відродження вимагає окремої уваги до світу соціальних цінностей як факторів формування майбутнього спільноти, гарантів суспільного прогресивного розвитку.

Ще з кінця минулого сторіччя серйозно прискорилося динаміка культури. Помітно, що в житті людства відбувся якісний культурний перелом, наслідком якого стали суспільні та соціокультурні зміни. Прискорена соціокультурна динаміка пов'язана з частою зміною норм і цінностей у соціумі. Виникнення ж соціологічних наукових пошуків, пов'язаних з культурними цінностями, насамперед позначено питанням ціннісного виміру суспільного буття.

Деформація ж соціальної суб'єктності особистості виникає внаслідок руйнування ціннісних соціокультурних підстав соціального буття. Подолання існуючої соціокультурної кризи, створення позитивної соціальної культури суспільства, цивілізованих форм спільного буття людей передбачає формування у членів спільноти діалогічно орієнтованих смисложиттєвих концепцій як складників соціальної культури особистості. Але це в свою чергу вимагає вироблення спільних програм розвитку суспільства, створення національної ідеї, що поєднувала б у собі традиційні та інноваційні початки, якій і повинен підпорядковуватися процес соціалізації.

Список використаної літератури

1. Артановский С. Н. Некоторые проблемы теории культуры / С. Н. Артановский. – Л. : ЛГИК, 1977. – 83 с.
2. Бородин Е. А. Культурология. Курс лекций / Е. А. Бородин. – М. : [б. и.], 2004. – 167 с.
3. Васильченко Л. В. Управлінська культура і компетентність керівника / Л. В. Васильченко. – Х. : Основа, 2007. – 176 с.
4. Гайденко П. П. Эволюция понятия науки: становление и развитие научных программ / П. П. Гайденко. – М. : Наука, 1980. – 567 с.
5. Грищенко Т. М. Толерантність – здатність і прагнення до діалогу [Електронний ресурс] / Т. М. Грищенко. – Режим доступу : ounb.sumu.ua
6. Злобин Н. С. Культура и общественный прогресс / Н. С. Злобин. – М. : Наука, 1980. – 303 с.
7. Кант И. Критика практического разума / И. Кант. – М. : [б. и.], 1964. – Т. 4. – С. 487.
8. Культурология. XX век. Энциклопедия. В 2 т. Т. 2 : М–Я / под ред. С. Я. Левит. – СПб. : Унив. кн., 1998. – 447 с.
9. Лужкова О. О. Аксиологічні аспекти категорії морально-естетичного ідеалу [Електронний ресурс] / О. О. Лужкова. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/>
10. Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль. – М. : Прогресс, 1973. – 406 с.
11. Островерхова Н. М. Теоретичні засади формування технологічної культури керівника ЗНЗ [Електронний ресурс] / Н. М. Островерхова. – Режим доступу : <http://www.narodnaosvita.kiev.ua/>
12. Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози. Ч. 1. – К. : [б. в.], 1994. – С. 9.
13. Философский словарь / под ред. М. Н. Розенталя. – М. : Изд-во полит. лит., 1972. – 495 с.
14. Філософсько-психологічний аспект формування толерантності у суспільстві. Виховання толерантної особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://i-kar-100.narod.ru>
15. Фромм Е. Мистецтво кохання / Е. Фромм. – Мінськ : Поліфакт, 1990. – С. 15.
16. Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / В. А. Ядов. – Л. : [б. и.], 1979. – 264 с.
17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://readbookz.com/books/159.html>